HOMO SOVIETICUS – STÁLE ŽIVÝ ĽUDSKÝ DRUH

Ján Fil'akovský, Vladimír Baar

Abstract

Belarus is in many ways a country treated as a non-democratic regime. This regime is more than twenty-two years lasting authoritarian president Alexander Lukashenko. Nevertheless, his person met in his own country with only a small wave of resistance, where the majority of Belarusian society is to benevolent to government regulations. The aim of this study is to look for reasons of disinterest and indifference of Belarusian society to the government, that should be encoded in the national identity of population. One of the main lines of the Belarusian national identity is confronted with the concept created by Alexander Zinoviev, which called a human living in post-Soviet countries in easy way – Homo Sovieticus. What are the main attributes of homo sovieticus? They occur even today? What is their future, and how manifests this concept in Belarusian society? On all these issues, the study will try to answer.

Keywords: national identity, Belarus, homo sovieticus, Belarus – Russia relations

Úvod

Definitívny zánik Sovietskeho zväzu v roku 1991 predstavoval aj zánik jednej z posledných veľkých koloniálnych mocností. Kolaps tohto konglomerátu národov priniesol do novovzniknutých krajín nielen ekonomickú, hospodársku, či politickú krízu (resp. krízu iba odhalil), ale tiež krízu kultúrnu a najmä identifikačnú. Množstvo národov malo (a stále má) problém s jasným určením svojej národnej identifikácie a utieka svoje myšlienkové pochody do nedávnej minulosti, v ktorej vidia slávnu minulosť a bývalú prosperitu vo všetkých spoločenských odvetviach. Za následok tejto sympatie k bývalému, viac než kontroverznému režimu sa považujú stále pozostatky ľudského druhu – *homo sovietica*, človeka, ktoré tento režim zrodil a vyšľachtil. S týmto sarkastickým a až posmešným termínom prišiel ruský disidentský sociológ a spisovateľ Alexander Zinoviev ešte v roku 1970, avšak rovnomenná publikácia „Homo sovieticus“ bola publikovaná až v roku 1982. Vtedy ešte nemohol tušiť, že tento termín nebol ďaleko od pravdy a *Homo sovieticus* ako skutočný ľudský druh si nájde miesto aj v post-sovietskej spoločnosti. Termín je spájaný s identifikáciou obyvateľstva bývalého Sovietskeho zväzu s komunistickým systémom, ktorý vyvinul špecifický systém postojov, názorov a vnímania nielen štátu, ale aj sveta a najmä seba samého. Aj napriek tomu, že zánikom Sovietskeho zväzu zmizli nepriepustné

hranice a fyzické bariéry medzi Západom a Východom, v mysliach spoločnosti stále ostali kultúrne, či mentálne bariéry, ktoré sa u nich tuho zakorenili.

Veľmi dobrými príkladmi tohto stále existujúceho ľudského druhu je nielen samotný dnešný režim v Rusku, ale môžeme ho vidieť aj v štátoch Strednej Ázie, či v európskych podmienkach u Bieloruska. Práve Bielorusko je dnes považované za krajinu s posledným diktátorským režimom v Európe. Proces odluky a „dekolonizácie“ od Ruska tu prebehol asi v najmenej miere, a práve naopak, „skanzen komunizmu“, ako posmešný prívlastok krajiny, sa stále snaží o hlbšiu integráciu s „bratskou“ Ruskou federáciou, čím výrazne podkopáva proces národnej identifikácie.

Hlavným cieľom práce je poukázať na jednu z ideových línií národnej (v bieloruskom prípade môžeme povedať aj štátnej) identifikácie Bielorusov, ktorí svoju budúcnosť vidia najmä smerom na východ a konfrontovať túto líniu so Zinovievovou koncepciou sovietskeho človeka – *Homo sovietica*.

Teoretické východiská termínu „Homo sovieticus“ a „sovietsky človek“ ako jedna z vetiev evolúcie

Napriek rýchlemu kultúrnemu, ale aj civilizačnému pokroku vznikla teória evolúcie až v roku 1859 pričinením Charlesa Darwina v jeho práci *„O pôvode druhov“*, alebo *„O vzniku druhov prírodným výberom, alebo uchovanie prospešných plemien v boji o život“*. Táto práca zásadne zmenila nielen smerovanie biológie a jej príbuzných vied, ale mala veľký vplyv aj na filozofiu, kde značne narušila vtedajšie uvažovanie o morálke, svetovom poriadku, ale aj náboženstve. Dá sa povedať, že darwinizmus ovplyvnil všetky moderné politické teórie a téza o evolučnom vývoji všetkého živého bol len prvý stupeň celej teórie, na ktorú nadväzovali (a nadväzujú) mnohé ďalšie (Ruse, 2011). Darwinové teórie, ktoré boli neskôr upravené do neodarwinistických, zasiahlo široké spektrum ideológií. Je nutné povedať, že negatívnu úlohu hrali aj pri zrode Mussoliniho fašizmu, či Hitlerovho nacizmu, ktorý teórie zneužil pre svoje rasové teórie a prirodzený výber silnejšieho jedinca, ale dokonca aj u komunizmu. Paralelne so vznikom Darwinových teórií sa vytvárali aj marxistické teórie, pre ktoré boli nové poznatky o evolúcii dôležitým zdrojom potvrdenia ich tézy o potrebe sociálnej zmeny. Darwinova revolučná téza o prirodzenom výbere, či selekcii bola okamžite prebraná Friedrichom Engelsom ako čerstvý dôkaz a potvrdenie teórie triedneho konfliktu. Na druhej strane bola Darwinova teória, konkrétne od nej odvodená ďalšia teória sociálneho darwinizmu komunistickými filozofmi kritizovaná, keďže pre komunizmus je poňatie individuálnej a slobodnej vôle človeka skôr prekážkou pred kolektivismom a myšlienkou jednotnej spoločnosti bez individualít. Nárast nacizmu v Európe, ktorý Darwinove teórie zneužil vo svoj prospech, najmä v súvislosti s rasizmom, ešte viac prehĺbili rozdiel medzi sociálnym darwinizmom a komunistickými teóriami (Bergman, 2014).

Okrem Darwinových teórií, ktoré mali významný dopad na spoločnosť, sa začala debata aj o evolúcii človeka. Okrem známych evolučných stupňov od človeka zručného (*homo habilis*), cez človeka vzpriameného (*homo erectus*) až po človeka rozumného (*homo sapiens*) existovala najmä v Európe ešte tzv. „slepá vetva“ človeka neandertálskeho (*homo neandertalensis*). Avšak takýchto slepých vetiev vo vývoji človeka je množstvo a s určitým nadsadením prichádza v 70tych rokoch 20. storočia s ďalšou slepou vetvou ľudského vývoja Alexander Zinoviev s teóriou *homo sovietica*. Samozrejme nemôžeme druh *homo sovieticus* v tomto kontexte chápať ako skutočný biologický druh s typickými odlišnými fyziologickými či biologickými rysmi. Ide najmä o druh človeka rozumného s odlišnými spoločenskými, mentálnymi, kultúrnymi, ale aj hodnotovými rysmi, ktorého stvoril režim pomerne v krátkej dobe, a ktorého mentálny gén je zabudovaný v mysliach ľudí ešte aj 25 rokov po zmene politického režimu.

Jednou z najrozsiahlejších prác o Zinovievovom živote, práci a koncepciách je publikácia Michaela Kirkwooda – Alexander Zinoviev: An Introduction to His Work (*Alexander Zinoviev: Úvod do jeho práce*) (1993). Podľa neho vidí Zinoviev začiatok konca komunizmu v pozastavení vedúcej úlohy Komunistickej strany v štáte na historickom zjazde strany 2. septembra 1991, na ktorom Gorbačov a lídri desiatich z pätnástich členských štátov podpísali spoločné vyhlásenie, v ktorom navrhli kontrolovaný rozpad Sovietskeho zväzu. Zinoviev vždy tvrdil, že jedným z konštitutívnych rysov komunistickej spoločnosti je jednotný, centralizovaný systém moci, ktorý sa teraz sám do seba zrútil. Toto zrútenie však nebolo výsledkom jednej chyby, ale výsledkom dlhotrvajúcich chronických problémov, ktoré museli vystúpiť na povrch. Všetky tieto problémy sovietskej spoločnosti však rozpadom Sovietskeho zväzu nezmizli a iba sa prevalili do nového kapitalistického systému. Aj z toho dôvodu je v postkomunistickej spoločnosti stále veľké množstvo kritikov kapitalizmu a veriacich v egalitárske princípy komunistickej ideológie. Pokus o reformu komunistickej spoločnosti v podstate spôsobil jeho kolaps.

Komunizmus bol založený na komúnnom inštinkte ľudí, ktorí si želajú život vo veľkých a komplexných spoločenstvách. Tieto inštinkty sú biologicky prirodzené a musia byť usmerňované rozličnými formami sociálnej kontroly. Samozrejme zakorenené zvyky vymierajú ťažko. Mentalita sovietskej populácie nemôže byť zmenená za krátku dobu a možno ani za dobu niekoľkých dekád, ak berieme na vedomie, že vzory myslenia a správania sa boli postkomunistickej spoločnosti vštepované od narodenia. Potom čo bolo hovorené celým generáciám o zlom vplyve kapitalizmu a falošnosti západnej demokracie, bolo rovnako veľmi nepravdepodobné, žeby práve táto konkurenčná ideológia, ktorá neustále spochybňovala celú sovietsku existenciu, bude odrazu prijatá celou spoločnosťou. A takisto je veľmi nepravdepodobné, aby celá sovietska spoločnosť profitovala z kapitalizmu bez jeho značných nevýhod (Kirkwood, 1993).

Koncept *Homo sovietica* rozoberajú aj mnohé práce poľskej proveniencie. Krzysztof Tyszka vníma *homo sovietica* ako špecifický syndróm postojov, poznaní a vnímaní. Je vnímaný ako infekcia, ktorej škodlivé účinky zanechajú stopu na každom človeku, ktorý žil, pracoval, alebo študoval v komunistickom systéme. Tento fenomén je tak všadeprítomný, že v mnohých prípadoch už nie je celkom jasné, ktorá časť života spoločnosti je „zdravá“, a ktorá „infikovaná“. Táto „choroba“ sama o sebe zostáva z veľkej časti neodhalená, a čo je horšie, stále je tento stav vnímaný ako „normálny“. Z toho dôvodu je ešte stále veľké množstvo ľudí nakazené touto „chorobou“, a preto je veľmi ťažké ju liečiť v novej a celkom odlišnej sociálnej realite (Tyszka, 2009).

Veľkú pozornosť *Homo sovietici* vo svojich prácach venoval aj ďalší Poliak Józef Tischner, podľa ktorého bol ľudský druh iba zotročený komunistickou ideológiou a bol iba spotrebiteľom tejto ideológie. Pre tohto človeka boli v živote dôležité iba tri veci, a to: potreba pracovať, potreba účasti vo vláde a v politike a potreba samofúby. Napriek tomu, že *Homo sovieticus* bol závislý na komunistickej moci, bol to práve on, kto výraznou mierou prispel k jej pádu. Bolo to v okamihu keď komunizmus prestal spĺňať jeho tri potreby a podieľal sa na tom, že miesta komunistov prebrali ich konkurenti – kapitalisti. *Homo sovieticus* teraz vyžaduje, aby kapitalizmus prebral zodpovednosť, a aby práve on splnil potreby, ktoré pred tým vyžadoval od komunizmu. Je to v podstate otrok, ktorý po vyslobodení z pút jednej ideológie hľadá naráchlo druhú (Tischner, 2005). Práve kvôli nespokojnosti z veľkých očakávaní od kapitalizmu a modelu demokracie sa mnohé krajiny vrátili ku starým komunistickým princípom, ktoré im viac vyhovujú, avšak neberú na vedomie, že trvalo je tento stav neudržateľný. Presne takýmto príkladom je aj Bielorusko, ktoré sa k týmto princípom vrátilo.

Za vznik a rozšírenie *Homo sovietica* v Sovietskom zväze môže viacero sociologických faktorov. Do popredia podľa Marodyho (2010) však vystupujú tieto tri:

- Naštartovanie rýchleho modernizačného procesu, ktorý po vojnu zdecimovanom Sovietskom zväze poskytol rýchlu industrializáciu a s ňou spojené vytvorenie pracovných miest pre všetkých. Poskytnutie na vtedajšie pomery nadštandardného ubytovania po obrovskom stavebnom boome a vytvorenie ilúzie istoty a prosperity silnej zdravej spoločnosti.
- Propaganda, ktorá vytvára spomínanú ilúziu ekonomicky zdravého štátu. Ovplyvňovanie spoločenského povedomia jasne formulovanými heslami a prísna kontrola informácií, ktoré by mohli narušiť integritu štátu boli kľúčovým faktorom vo formovaní mysle sovietskeho človeka.
- Tretí faktor čerpal z kombinácie určitých psychologických potrieb každého človeka, ako napríklad potreba ochrany, potreba prispôsobenia sa, alebo potreba žiť v spoločnosti, ktorá vo všetkom prejavuje všeobecný súhlas.

Edward J. O'Boyle okrem *homo sovietica* rozlišuje aj druhú sociálnu vetvu ľudského druhu a tým je *homo economicus*, ktorý je v podstate opozitom sovietskeho človeka, a pre ktorého je osobná sloboda základným princípom existencie. *Homo sovietica* vidí takisto ako úplne socializovanú a inteligentnú bytosť, avšak s tým rozdielom, že je kompletne závislá od prostredia, v ktorom žije. Sociálne prostredie je kompletne kontrolované a vlastnené štátom, a tak aj *homo sovieticus* je kompletne vlastnený štátom. Pre tento ľudský druh je základným princípom spoločné dobro celej spoločnosti. Zánikom Sovietskeho zväzu však nezanikol a jeho hojný výskyt je najmä v Rusku, či Bielorusku, kde stále vyzývajú k obnove komunistického systému aj napriek už skoro prekonaným najťažším časom začiatkom 90-tych rokov pri prechode na trhovú ekonomiku. U *homo sovietica* bol individuálny ľudský rozmer odstránený a nahradený sociálnym rozmerom, ktorý však štát využíva vo svoj vlastný prospech (O'Boyle, 2013). Podľa Korzha (2014) každý občan, ktorý nielen žil, ale aj premýšľal v Sovietskom zväze je nositeľom či už vo väčšej, alebo menšej miere typických spoločenských a mentálnych rysov, ktoré sa prejavujú najmä ako:

- Ľahostajnosť voči vlastným výsledkom v práci a nízky stupeň vlastnej iniciatívy a sebarealizácie.
- Ľahostajnosť voči spoločnému majetku, ale tiež drobným krádežiam z pracoviska, ktoré boli na dennom poriadku.
- Nedostatok vedomostí o vonkajšom svete vytvorený reštriktívnym rámcom Sovietskeho zväzu, zákazom cestovania na Západ a vysokým stupňom cenzúry informácií a médií.
- Poslušnosť a pasivita v akceptácii všetkých nariadení, či zákonov, ktoré vláda v štáte zavádza.
- Vyvarovanie sa prevzatia individuálnej zodpovednosti za veci verejné.

Aktuálnosť témy potvrdzujú aj stále silnejšie hlasy po „zmene systému“, a to nielen v krajinách bývalého Sovietskeho zväzu, ale aj v krajinách, ktoré boli jeho satelitmi. Vyhrcojúce nálady v spoločnosti sú jasne viditeľné v krajinách V4 a politický marazmus potvrdzujú aj výsledky posledných prezidentských volieb v Bielorusku z októbra 2015, či rastúca obľúbenosť ruského prezidenta Vladimira Putina a hegemonia jeho strany Jednotné Rusko s ideológiou centrizmu a konzervativizmu na „ruský spôsob“. To, že *homo sovieticus* a celý jeho koncept je stále prítomný v postsovietskej spoločnosti dobre vykresľuje aj práca bieloruskej spisovateľky Svetlany Aleksijevičovej, ktorá bola ocenená Nobelovou cenou za literatúru v roku 2015 práve za knihu *Doba z druhej ruky – Koniec červeného človeka*. Spleť skutočných príbehov poskytuje hlbokú sondu do zmýšľania a rozumových pochodov sovietskeho človeka. „Komunizmus mal šialený plán: prerobiť „starého“ človeka, starozákonného Adama. A to sa aj podarilo...možno, že to jediné sa podarilo. Za viac ako sedemdesiat rokov vyšľachtili v laboratóriu marxizmu-leninizmu ojedinelý ľudský druh: „homo sovieticus“. Jedni sa naňho pozerajú ako na tragického hrdinu, iní mu hovoria „Soviet“. Pripadá mi, že toho

človeka poznám, je mi dosť povedomý, v jeho blízkosti, bok po boku, som prežila mnoho rokov. On, to som ja. Sú to aj moji známi, priatelia a rodičia. Niekoľko rokov som cestovala po Sovietskom zväze, pretože *homo sovieticus* to nie sú iba Rusi, ale aj Bielorusi, Turkméni, Ukrajinci, Kazachovia... Žijeme teraz v iných krajinách, hovoríme rôznymi jazykmi, ale nemožno si nás s nikým splietť. Je nás poznať na prvý pohľad! My všetci, tí zo socializmu, máme, ale aj nemáme veľa spoločného s ostatnými, máme svoj slovník, svoje predstavy o dobre, o hrdinoch a mučeníkoch. Máme zvláštny postoj k smrti. Akú cenu môže mať pre nás ľudský život, keď ešte máme v živej pamäti, že nedávno zomierali milióny? Sme plní nenávisti a predsudkov. Všetci pochádzame z krajiny, kde existoval gulag a desivá vojna. Kolektivizácia, rozkulačovanie, presídľovanie národov... Toto bol socializmus, ale bol to aj náš život. Vtedy sme o ňom veľmi nehovorili. A teraz, keď sa svet nenávratne zmenil, začali sme sa všetci o svoj život zaujímať“ (Aleksijevičová, 2015, s. 9-10). Niet preto divu, že skutočné pravidlá liberálnej demokracie a osobnej slobody stoja v krajinách ako Bielorusko a Rusko na veľmi krehkých základoch a celková zmena kurzu zmýšľania je zdá sa v dohľadnej dobe nereálna. Aj preto došlo v Bielorusku k návratu ku socialistickým koreňom vo veľmi krátkej dobe od získania „slobody“.

Dôvod, kvôli ktorému je stále veľmi zložitá presadiť myšlienky demokracie do „quasi-demokratických“ krajín by sa dal nazvať aj ako „kultúra strachu“, alebo „zajatá myseľ spoločnosti“. Tento koncept rozpracoval ešte v roku 1953 poľský akademik Czesław Miłosz vo svojej práci *Zajatá myseľ (Zniewolony umysł)*, za ktorú dostal v roku 1980 taktiež Nobelovú cenu za literatúru.

Ľudia, ktorí sa stanú súčasťou systému sú pod neustálym tlakom štátu, a tak akceptujú od vlády všetko bez protestov, namiesto toho, aby vyvinuli vlastnú iniciatívu. Ich mysle sú uväznené v špeciálnych podmienkach a obsiahlych ilúziách, ktoré im komunistická doktrína nastavila. Z toho dôvodu existujú podľa Miłosza ešte tri poddruhy *homo sovietica*:

- Prvým poddruhom je jednotlivec aktívne podporujúci režim, a to z dôvodu pocitu neistoty v atomizovanej spoločnosti. Tento pocit neistoty vytvára závislosť na koncentrovanej moci režimu. Totalitarizmus mu ponúkol riešenie a šancu na „vykúpenie“ z problémov a vlastnej zodpovednosti. Na sociálnej úrovni sa táto mentalita prejavuje do politickej kultúry poslušnosti, lojality a akceptácii sily režimu. Tento postoj vytvára v jednotlivcoch pochybnosti vo vlastných názoroch, pretože na nich v podstate nezáleží a jediné na čom záleží je kolektivismus a spoločná myšlienka, či vedomie.
- Druhým poddruhom je jednotlivec, ktorý vnútorne nesúhlasí s režimom. Avšak kvôli vyvíjanému vysokému tlaku, teroru a donucovaniu sa musel tento jednotlivec prispôbiť. Často bol nútený nielen na verejnosti, ale aj pri svojich blízkych predstierať oddanosť režimu zo strachu pred vlastnou perzekúciou. Pre režim vhodné správanie a vhodný slovník sa

stali automaticky naučenými rituálmi. Všetci ľudia „hrali“ a „mysleli“ v rovnakých dimenziách, ktoré sa vyznačovali skromnosťou, jednoduchosťou, umiernenosťou, pracovitosťou a spokojnosťou s tým, čo im štát poskytuje.

- Pre tretí poddruh je typický určitý kultúrny cynizmus, nedostatok spoločenského záujmu a zodpovednosti. Kultúrny cynizmus je zmýšľaný v zmysle pasivity, apatie a individuálnom zmysle bezvýznamnosti voči politickej sfére. Nakoniec aj tento cynizmus rezultuje v absolútnu poslušnosť voči režimu (Milosz, 1997).

Pád komunizmu v ZSSR a v Bielorusku

Kolaps plošne doteraz najväčšej krajiny v histórii ľudstva nebol spôsobený iba jednou krízou, ale bol výsledkom nakopenia sa veľkého množstva problémov, či už domácej, alebo zahraničnej politiky. Začiatok problémov však netreba hľadať v období 80tych rokov, ale oveľa skôr. Významným míľnikom v histórii ľudstva bol prechod z priemyselno-industriálneho charakteru spoločnosti na spoločnosť orientovanú na služby, ale aj nové a rýchlo sa rozširujúce odvetvie informačných technológií, na ktoré nebol Sovietsky zväz schopný zareagovať. Štát dokázal po vojnu zdecimovanom území zabezpečiť v prvých povojnových rokoch a poststaliniskom období pomerne rýchlu obnovu, pokojný život pre občanov, založený na relatívnom materiálnom dostatku bez masových represii, ale aj bez tlaku na pracovnú disciplínu, a to všetko výmenou za konformné politické správanie. Ekonomická kríza sa však u priemyselno-ropného štátu stále prehlbovala, čo nič netušiaci a propagandou živený občan – *homo sovieticus* nemohol postrehnúť. Prvé náznaky vnútornej krízy a celkový marazmus systému vyplávali na povrch po rýchlych zmenách tajomníkov ÚV KSSZ Brežneva, Andropova a Černenka v rokoch 1982, 1984 a 1985, keď štát už nebol schopný uspokojiť rastúci dopyt občanov po potravinách a priemyselných produktoch, keďže väčšina štátnych investícií smerovala prevažne do zbrojárskeho priemyslu.

Podľa Marušiaka (2014), práve v tomto období môžeme vypozerovať prvú krízu *homo sovietica*, ktorý začal uvažovať v intenciách „národa“ a „národného“. Čoraz častejšie a otvorenejšie sa začali objavovať snahy „rusifikovať“ štátnu ideológiu, hoci najvýznamnejší predstavitelia nekomunistického ruského nacionalizmu boli naďalej perzekvovaní a väznení. Ruský nacionalizmus ožíval aj v prostredí armády, a čo bolo pre komunistickú ideológiu ešte horšie, tieto rusifikačné tendencie v neruských republikách vyvolávali rast lokálnych nacionalizmov.

Autoritu a dôveru v sovietsku vládu u občanov začali podkopávať aj dlhotrvajúci konflikt v Afganistane, či nárast nacionalizmu v satelitných štátoch ako Poľsko, alebo Maďarsko. Nakoniec to bol práve nacionalizmus, ktorý znamenal pád Sovietskeho zväzu. Paradoxne k tomu dopomohla samotná sovietska

vláda, najmä teda hlavný predstaviteľ „perestrojky“ a „glasnosti“ Michail Gorbačov (*Михаил Сергеевич Горбачёв*), pod ktorého dozorom postupne v jednotlivých krajinách rástli tzv. ľudové fronty, ktoré sa mu neskôr vymkli z rúk. V samotnej Moskve postupovali reformy rýchlo, v Pobaltí, Moldavsku, Gruzínsku a na západnej Ukrajine prerástli až do nacionalistických a separatistických tendencií. Práve na tomto mieste je nutné spomenúť, že zatiaľ čo vo viacerých republikách realizoval Gorbačov personálne zmeny vo vedení strany, na Ukrajine a v Bielorusku ponechal starú brežnevovskú garnitúru, kde naďalej pokračoval represívny kurz. V bieloruskom prostredí sa aj z toho dôvodu ani nemohli vytvoriť pevné základy na definitívne rozvrátenie komunistickej ideológie v mysliach bežného obyvateľstva.

Za jednu z najväčších kríz Sovietskeho zväzu sa považuje Černobyľská katastrofa z 26. apríla 1986, ktorá naštartovala definitívny kolaps štátu. Obrovské straty utrpelo Bielorusko, kde je dodnes kvôli vysokému stupňu rádiácie veľká väčšina juhovýchodnej časti krajiny neobývateľná a hospodársky nevyužívaná¹. Černobyľská tragédia však nebola pre Bielorusko iba katastrofou na materiáloch, ale ukázala aj vážne trhliny v krehkom systéme a v zmýšľaní *homo sovietica*, ktorému sa sen o industriálnej supervelmoci začínal rozpadáť. K tomuto stavu ešte výrazne napomáhala politická situácia v celom Sovietskom zväze, kde Michail Gorbačov nastolil trend dramatických zmien. Veľmi výraznou zmenou bola Gorbačovova kultúrna „revolúcia“ spojená s destalinizáciou, ktorá vrcholila rehabilitáciou Stalinových obetí. Podobne sa situácia menila v Bielorusku, kde vládny výnos určil bieloruský jazyk za štátny jazyk. Chaotická situácia v celom Sovietskom zväze podporila vznik nekomunistického politického hnutia s názvom Bieloruský ľudový front (*BNF - Беларускі народны фронт*), ktoré si za vzor zobralo politické hnutia z Pobaltia. Toto hnutie získalo obrovskú podporu najmä potom, čo jeho líder historik Zianon Pazniak (*Зянон Станіслававіч Пазьняк*) so

¹ V júli 2010 prišla bieloruská vláda s projektom obnovenia života v zasiahnutej oblasti, a tak vydáva stimuly na opätovné osídlenie. Predpokladá sa, že až 211 obcí bolo presídlených, čo predstavuje 137 tisíc obyvateľov. Projekt, ktorého prvá fáza trvala od roku 2011 po rok 2015, bol predĺžený do roku 2020 a má zmierniť dopad Černobyľskej katastrofy na čo najväčšie minimum. Projekt je zameraný najmä na obnovenie ekonomického a industriálneho potenciálu Homel'ského a Mohil'ovského regiónu. Na prvú fázu rokov 2011-2015 bolo vynaložených spolu 2,2 miliárd amerických dolárov, ktoré boli investované najmä do obnovy poľnohospodárstva a lesníctva, ktoré malo prilákať kvalifikovanú pracovnú silu. Zrekonštruovaná bola značná časť infraštruktúry, ako voda a zemný plyn, pričom používanie miestneho dreva bolo zakázané, boli zriadené školy a bývanie pre špecializovaných pracovníkov a ich rodiny a prípojky k zemnému plynu boli nainštalované až do 21 484 bytov, 5 600 kontaminovaných budov bolo zbúraných a bolo postavených 1 300 kilometrov nových ciest (World Nuclear..., 2016).

svojim tímom odkryli masové hroby obetí NKVD v Kurapaty neďaleko Minska². Odkrytie hrobov poskytlo dodatočný impulz na prodemokratické a independentistické nálady v celej krajine. Novovzniknuté hnutie sa pri svojich stretnutiach a demonštráciách čoraz viac stretávalo nezriedka aj v násilných stretoch s políciou a zložkami KGB. Dôležitým míľnikom v protikomunistickom odboji v BSSR³ bol 24. január 1989, kedy komunistické authority dovolili demokratickej opozícii postaviť v Kurapaty pamätník obetiam masakru. Protesty naberali ako na intenzite, tak aj na početnosti protestujúcich a na demonštrácii sa v Minsku koncom septembra 1989 zúčastnilo už 15 tisíc protestujúcich aj so zakázanou historickou bielo-červeno-bielou bieloruskou vlajkou. Zásadné zmeny priniesol až rok 1990, kedy sa uskutočnili voľby do Najvyššieho Sovietsu a Komunistická strana ako jediná povolená strana tieto voľby vyhrala. Dôležitý však bol nasledujúci spád udalostí, keď za predsedu vlády bol vymenovaný Vjačaslau Kebič (*Вячаслаў Францавіч Кебіч*) a krátko na to Najvyšší Soviet Bieloruska vyhlásil vnútornú suverenitu štátu. Bielorusko vyžadovalo od Sovietskeho zväzu prístup k vlastným surovinám, vlastný finančný systém, vrátane vlastnej národnej banky a vlastnej meny. Bieloruská sovietska socialistická republika mohla teraz v podstate vystupovať ako slobodný a suverénny štát, avšak aj naďalej ostala súčasťou ZSSR (Marples, 1999). Zatiaľ čo vystúpenie zo Sovietskeho zväzu bolo v Pobaltí, na južnom Kaukaze, alebo v Moldavsku spôsobené tlakom zdola za spoluúčasti reformných síl v miestnych komunistických stranách, podobný tlak absentoval v Rusku, Strednej Ázii a Bielorusku.

V Bielorusku bolo prijatie nezávislosti chápané vládnymi elitami skôr ako nutný a nežiaduci vedľajší produkt rozpadu ZSSR. Víťazstvom Komunistickej strany Bieloruska vo voľbách nenastal ani výraznejší mocenský posun, resp. posun vo vzťahoch medzi štátom a občanom. BSSR bola premenovaná na Bieloruskú republiku v rovnakých hraniciach a s rovnakým hlavným mestom, avšak čo bolo najdôležitejšie, bez žiadnych väčších zmien v národných tradíciách odvolávajúcich sa na predkomunistické kultúrne dedičstvo. Najväčšou zmenou v tejto oblasti bola zmena štátnych symbolov – bielo-červeno-bielej vlajky a erbu s jazdcom (podobným litovskému). Definitívnu existenciu ZSSR už len formálne ukončilo stretnutie prezidentov Ruska a Ukrajiny a predsedu Najvyššieho sovietsu Bieloruska Borisa Jeľcina (*Борис Николаевич Ельцин*), Leonida Kučmu (*Леонід Данилович*

² Kurapaty sa stali symbolom modernej štátnosti Bielorusov, v ktorej si pripomínajú obeť Stalinových čistiek. Na tomto príklade demonštrujú fakt, že Bielorusi trpeli počas Stalinovej éry rovnako, ako napríklad Ukrajinci. Tieto udalosti sú však zatláčané do úzadia kvôli ich spolitizovaniu, kde je objaviteľ masových hrobov Zianon Pazniak považovaný za tvrdé jadro nacionalizmu a dokonca sa objavujú aj naratívy, podľa ktorých masové vraždy Bielorusov nevykonala sovietska NKVD, ale nacistická SS (Marples, 1999).

³ BSSR – Bieloruská sovietska socialistická republika bola zväzovou republikou Sovietskeho zväzu existujúcou v rokoch 1919 až 1991.

Кучма) a Stanislava Šuškieviča (Станіслав Шусткевіч) v Bielovežskom pralese, na ktorom sa zároveň ustanovila voľná kooperačná štruktúra Spoločenstvo nezávislých štátov, ktoré malo aspoň symbolicky nadväzovať na kontinuitu Sovietskeho zväzu (Marušiak, 2014).

Turbulentné obdobie rokov 1991 – 1993 a nástup A. Lukašenka k moci

Mnohí odborníci na formovanie národnej identity v post-sovietskom priestore a najmä v Bielorusku, ako napríklad David Marples, Vitalij Silicki, alebo Jan Zaprudnik, tvrdia, že bez dostatočného národného cítenia je vytvorenie súdržného moderného štátu veľmi zložitý. Nedostatok nacionalizmu je pritom nutné hľadať ešte v predkomunistickej ére a až následne v ére komunistickej – brežnevovskej, najmä počas „osvieteneckej“ vlády Pjotra Mašerova (Пётр Міронавіч Маўзэраў) (1965-1980), ktorú nielen *homo sovieticus*, ale aj väčšina Bielorusov – nekomunistov považujú za „zlatú éru“ ekonomického a kultúrneho rozvoja. Takisto Bielorusi po rozpade ZSSR nemali takmer žiadne skúsenosti s fungovaním života ako slobodný národ v demokratickom štátnom zriadení, a tým pádom aj nedostatočné národné cítenie obyvateľstva, u ktorého absentovalo dostatočné množstvo motivácie pre aktívne podieľanie sa na demokratickej politike štátu (Korosteleva, 2003). V Bielorusku sa po roku 1991 (na rozdiel od Ruska, alebo Ukrajiny) nikdy nevytvorila spoločná aliancia medzi reformovanými komunistami a bývalými komunistami na jednej strane a nacionalistami, či Ľudovým frontom na strane druhej. Takisto sa tu v tomto období nevytvorila politická alternatíva a akási stredná cesta medzi komunistami a národovcami, a tak môžeme hovoriť iba o „ultra-ľavici“, ktorá demokraciu považovala za zradu bieloruského národa, ktorý v minulosti bojoval vo Veľkej vlasteneckej vojne, a pravici, ktorá rezolútne odsúdila bývalých komunistických lídrov kvôli ich zastaranosti a nedostatku národného povedomia.

Ďalším dôležitým faktorom, ktorý v zlomovom období umožnil prežitie *homo sovietica*, bola stála prítomnosť komunistov vo vláde. Aj po rozpade ZSSR a vyhlásení nezávislosti sa v politickej situácii nič významné nezmenilo. Bieloruská republika aj naďalej spadala pod kontrolu bývalých komunistov a reformovaných komunistov. Kabinet ministrov a Najvyšší soviety spolupracovali spolu na oveľa vyššej úrovni než tomu bolo napríklad v Rusku, alebo na Ukrajine, a hlas opozície bol občanmi často nevyslyšaný a nepochopený. Až 85 % parlamentných poslancov bolo stálymi, alebo bývalými členmi Komunistickej strany, ktorí sa vyznačovali najmä odmietavým postojom k akejkolvek väčšej zmene. Komunisti takisto stále kontrolovali veľkú časť života spoločnosti, vrátane médií (Marples, 1999).

Aj čo sa týka zahraničnej politiky, Bielorusko deklarovalo už od začiatku pokračujúcu užšiu spoluprácu s Ruskou federáciou⁴. Okrem účasti v Spoločenstve nezávislých štátov podpísalo Rusko a Bielorusko rozsiahlu ekonomickú dohodu, na základe ktorej bola veľká časť bieloruských tovární závislá na rozhodnutiach z Ruska. Okrem ekonomickej spolupráce táto dohoda zahŕňala aj dodatok o užšej vojenskej spolupráci. Avšak napriek mnohým zmenám prebiehal proces reorganizácie ekonomiky oveľa pomalšie ako v ostatných krajinách. Bolo to najmä kvôli politickým rozhodnutiam konzervatívneho krídla politikov, ktorí neustále negovali iniciatívy a pokusy o reformy Stanislava Šuškieviča. Problémov okolo osoby Stanislava Šuškieviča sa stále množilo a epilóg jeho vlády napísal mladý poslanec Aleksander Lukašenko (*Аляксандр Рыгоравіч Лукашэнка*), ktorý jeho a ďalších 70 poslancov parlamentu obvinil z korupcie a kradnutia štátnych prostriedkov. Lukašenkove obvinenia prinútili parlament hlasovať o dôvere vlády, ktoré rozhodlo o jej konci, a takisto o konci vládnutia politika, ktorý podpísal Bielovežské dohody. Na miesto Predsedu Najvyššieho soviету zakrátko nastúpil Miečislav Grib (*Мечыслаў Іванавіч Грыб*) s ešte otvorenejšou proruskou politikou (Kort, 1997).

Navonok by sa dalo povedať, že politický život sa pohol v ústrety demokratizačnému procesu, čoho ďalším dôsledkom bolo aj prijatie novej ústavy z marca 1994, ktorá okrem jednokomorového parlamentu zaručovala aj priamu voľbu prezidenta na obdobie piatich rokov (Kort, 1997). Prvé prezidentské voľby sa uskutočnili hneď v júli toho istého roku a najhorúcejší kandidát na víťazstvo Aleksander Lukašenko, ktorý si medzi voličmi získal povest' bojovníka proti korupcii so silným proruským smerovaním jednoznačne deklaroval svoju konkurenciu (tab. 1), ktorú predstavovali vtedajšie veľmi silné osobnosti spoločenského a politického života, ako napríklad prvý bieloruský premiér Vjačaslav Kebič, historik a hlavný predstaviteľ bieloruského národného hnutia z ostatných rokov Zianon Pazniak, alebo Predseda Najvyššieho soviету Bieloruskej republiky Stanislav Šuškievič.

⁴ Napriek chaotickému politickému prostrediu, sa v tomto období objavili aj svetlé okamihy zahraničnej politiky ako napríklad vzdanie sa všetkých nukleárných zbraní krátkeho aj dlhého doletu. Všetky zbrane boli odovzdané do Ruska v období od decembra 1991 až do konca novembra 1996. Spolu s Bieloruskom sa k tomuto aktu pridali aj Ukrajina a Kazachstan. Dnes je tento akt zo strany prezidenta Lukašenka často kritizovaný, keďže podľa neho by malo vlastníenie nukleárných zbraní zásadný vplyv pri vyjednávaní lepších podmienok či už s Ruskom, alebo Západom. V súčasnosti sa objavujú tendencie na opätovné získanie zbraní hromadného ničenia. Ako jedna z ciest sa javí zriadenie ruskej vojenskej nukleárnej základne, ktorá je v pláne už dlhšiu dobu. Zbrane by však boli v rukách Rusov a nie Bielorusov a existuje len veľmi malý predpoklad, žeby sa k nim Bielorusi dostali. Myšlienku, žeby Bielorusko samostatne vlastnilo nukleárne zbrane momentálne nepripúšťa ani Západ a ani Rusko (Bohdan, 2014).

Tab. 1: Prezidentské voľby v Bielorusku v roku 1994

Table 1: The presidential elections in Belarus in 1994

kandidát	politická strana	1. kolo	2. kolo
Alexander Lukašenko	nezávislý	44,82%	80,6%
Viačeslav Kebič	nezávislý	17,32%	14,2%
Zianon Pazniak	Bieloruský národný front	12,82%	-
Stanislav Šuškievič	nezávislý	10%	-
Alexander Dubko	Agrárna strana	6%	-
Vasil' Novikov	Bieloruská komunistická strana	5%	-

Zdroj: Itogi vyborov prezidenta Respubliki Belarus 1994 goda [online] 1994, [cit. 2016-06-22]. Dostupné na internete: http://naviny.by/rubrics/elections/1994/06/23/ic_articles_623_169943/

Lukašenko sa už pred voľbami netajil ambíciami vytvorenia užšej ekonomickej spolupráce medzi Bieloruskom a Ruskom a v podstate jeho politika smerovala ku spoločnej integrácii týchto dvoch štátov, ktoré boli určitým spôsobom na sebe stále závislé (Parker, 2007). Ďalšie kroky Aleksandra Lukašenka smerovali nielen k upevneniu svojej moci, ale aj k návratu k sovietskemu zmýšľaniu a k oživeniu *homo sovietica* v Bielorusku. Názorne to ukázal krátko po svojom zvolení, keď inicioval referendum, v ktorom si nechal vedľa posilnenia ústavných právomocí prezidenta voči parlamentu schváliť aj politiku ekonomickej integrácie s Ruskom, zrovnoprávnenie ruštiny so statusom bieluštiny a takisto nové štátne symboly – navracajúce sa designom k sovietskemu obdobiu⁵. Napriek tomu, že bolo nezákonné, (podľa Ústavy a Zákona o referende sa nesmelo konať v období kratšom ako pol roka pred konaním parlamentných volieb a rovnako nebolo možné klásť otázky v referende týkajúce sa jazyka a kultúry) zúčastnilo sa ho 14.mája 1995 takmer 65 % voličov a všetky otázky schválilo 95-96 % hlasov.

***Homo sovieticus* v Bielorusku**

Prítomnosť a stálu existenciu *homo sovietica* v Bielorusku najlepšie vystihuje pasivita, nedostatok iniciatívy, ľahostajnosť a neexistujúca zodpovednosť

⁵ Zaujímavá udalosť sa stala po prijatí staronovej bieloruskej vlajky, z ktorej boli odstránené iba komunistické symboly – hviezda, kosák a kladivo. Jeden z poslancov, Alexander Titenko – Lukašenkov priateľ, vyšiel na strechu parlamentu, zvesil bielo-červeno-bielu vlajku a roztrhal ju na kusy (Feduta, 2000). Bolo to viac než symbolické zakončenie krátkej éry, v ktorej sa formovali aspoň zárodky demokracie. *Homo sovieticus* triumfoval.

občanov za činy vlády, ktorú riadi prezident Lukašenko už bezmála dvadsaťdva rokov. Samotný Lukašenko prispel k tomuto stavu hneď niekoľkými zásadnými krokmi, na základe ktorých by sa dalo povedať, že v Bielorusku pretrváva politické zriadenie so všetkými znakmi autoritárskeho režimu. Pavel Usov (2008) nazval tento režim neo-autoritársky a v prípade Bieloruska vyčlenil tieto špecifiká:

1. Základom je štátna ideológia, ktorá je vysvetlením všetkých procesov a mechanizmov v krajine.
2. Takmer všetky aspekty života v krajine sú spolitizované a musia sa riadiť výlučne v prospech štátu.
3. Režim udržiava stabilnú sociálnu základňu a podporu spoločnosti vďaka (pre spoločnosť efektívnej) socio-ekonomickej politike (takmer nulová nezamestnanosť, relatívny dostatok tovarov, zabezpečenie ochrany a nízka drobná kriminalita).
4. Stabilná štátna kontrola v politickej aj ekonomickej sfére, kde štát v prípade potreby zakročuje a zužuje, alebo rozširuje autonómiu spoločnosti.
5. Politický pluralizmus a opozícia existujú a fungujú len v mantineloch, ktoré im zriadil režim, a tak jej manévrovací priestor je značne obmedzený a bez väčšej šance na organizovanie väčšej rezistencie.
6. Neohrozená pozícia lídra je kľúčová v živote spoločnosti. Túto pozíciu mu zabezpečuje a umožňuje prepracovaný administratívny a správny aparát a byrokratické štruktúry.
7. Použitie zmiešaného typu hospodárskej politiky, kedy značná časť ekonomiky nie je riadená trhom, ale štátom. Tento typ hospodárstva síce zaručuje potrebné sociálne záruky a uspokojenie pre obyvateľstvo, ekonomicky je však veľmi neefektívny a stratový.

Práve nastolená štátna ideológia je v mnohých ohľadoch kľúčová aj pre národnú identitu Bielorusov a dá sa tu vysledovať mnoho paralel s bývalým Sovietskym zväzom a jeho ideologickým projektom *homo sovieticus*. V prvom rade, napriek tomu, že Lukašenko pri svojom nástupe nevidel žiaden dôvod na inštitucionalizovanie (poštátnenie) národnej ideológie, opak bol pravdou. Všetky jeho postupné kroky viedli ku užšiemu prepájaniu aktivít štátu s obrazom bieloruského národa. Najvýraznejšie do popredia vystupuje politika naratívu „slovanskej jednoty“, orientovanie sa na Rusko a zdôrazňovanie sovietskej minulosti ako základu bieloruskej národnej identity (Smok, 2013).

Prostredníctvom štátnych štruktúr sa režim nielenže pokúša o vstěpovanie štátnej/národnej ideológie, ale takisto sa snaží obmedzovať šírenie rozdielnych myšlienok (vrátane opozičných). Avšak zlúčenie štátnej a národnej ideológie do jedného celku sa nevyhlo kríze, ktorá vznikla často rozdielnym a nejasným výkladom tejto ideológie. Kritické obdobie a klimax štátnej/národnej ideológie predstavovali aj prezidentské voľby v roku 2010, kedy bolo mnoho prezidentských kandidátov a názorových oponentov zatknutých. Hlavným dôvodom bolo údajne

rozvracanie republiky a podpora nacionalizmu. Aj na základe týchto udalostí musel Aleksander Lukašenko reagovať na nespokojnosť občanov a pokles preferencií. Preto prišiel s novým smerovaním štátnej ideológie, ktorej základné piliere nadväzujú na sovietsky republikánsky patriotizmus (dedičstvo BSSR), ideu vytvorenia sovietskeho človeka (*homo sovieticus*) a hlavne nový prvok lokálpatriotizmu, ako stratégiu vylúčenia akejkoľvek inej konkrétnej kultúrnej identifikácie (Kazakievič, 2011). Na jednej strane v sebe tento koncept skrýva prvky pozitívneho nacionalizmu, kde všetci obyvatelia bieloruského územia sú zahrnutí do bieloruského národa, a to bez ohľadu na ich pôvod, náboženstvo, kultúru atď. Bieloruská štátna ideológia zdôrazňuje úlohu tradícií a histórie, pričom často poukazuje aj na slávnu tradíciu Litovského veľkokniežatstva, ktoré malo európsky charakter, a ktorého Bielorusko bolo integrálnou súčasťou. Bieloruské kultúrne hodnoty tu preto naberajú na dôležitosť a v spoločnosti sa začali viac zdôrazňovať etnografické folklórne fenomény (avšak iba niektoré jeho časti ako história, alebo literatúra). Na strane druhej, dôležitý etnografický fenomén – bieloruský jazyk, je tlačенý do úzadia a často býva označovaný ako prvok nacionalizmu. Do popredia tu vystupuje presadzovanie ruského jazyka, ktorý je základným kameňom kultúrnej kontinuity sovietskej politiky. Sovietizácia a sovietska minulosť sú chápané nie len ako norma, ale ako hodnota, ktorú je nutné uchovať (Bekus, 2010). Istú zmenu kurzu v používaní jazyka je možné vysledovať v priebehu anexie Krymu v roku 2014, kedy v deň osláv nezávislosti Bieloruska predniesol prezident Lukašenko svoj príhovor po 20-tich rokoch v bieloruštine (Dynko, 2014). Dôvodom sú obavy z Putinovej politiky ochrany zahraničných ruských menšín. Strach z krymského precedensu je teda u Lukašenka na mieste.

Sovietsku kontinuitu môžeme vidieť najmä v sociálnej a ekonomickej sfére. Politický systém BSSR je považovaný za zdroj cenných skúseností a východisko štátnosti. Niektoré historické udalosti sovietskeho obdobia sú uctievané a označované za neprekonateľné míľniky národných dejín. Do popredia vystupuje najmä glorifikovanie účasti na bojoch vo Veľkej vlasteneckej vojne (II. svetovej vojne). Tak, ako je pre *homo sovietica* dôležité mať nad sebou charizmatického silného vládcu, ktorému sa poslušne podvolí, môžeme rovnakú paralelu vysledovať v prípade Aleksandra Lukašenka a bieloruského ľudu. Napriek tomu, že doteraz všetky prezidentské voľby v Bielorusku sú označované za zmanipulované (okrem volieb v roku 1994)⁶, popularita prezidenta je veľmi vysoká a v doterajších prezidentských voľbách by bolo percento jeho hlasov len o niečo málo nižšie, než v skutočnosti (tab. 2).

⁶ Zmanipulované a netransparentné voľby v Bielorusku odhaľujú okrem mimovládnych agentúr Viasna, či Civic Belarus, najmä správy pozorovacích misií OBSE/ODIHR, ktoré sú dostupné na stránke: <<http://www.osce.org/odihr/elections/belarus>>

Tab. 2: Podiel hlasov Aleksandra Lukašenka v doterajších prezidentských voľbách v Bielorusku

Table 2: Alexander Lukashenko's share of votes in the previous presidential elections in Belarus

rok	% celkových hlasov
1994	44,8% a 80,1% *
2001	75,6%
2006	82,6%
2010	79,65%
2015	83,47%

* poznámka: prvý údaj je % hlasov v prvom kole prezidentských volieb a druhý údaj je % hlasov v druhom kole.

Zdroj: Centralnaja komissija Respubliki Belarus – Po Vyboram I Provedenju Respublikanskich Referendumov (<http://www.rec.gov.by/ru/arhiv-vybory>)

Po posledných prezidentských voľbách z 11. októbra 2015, nenasvedčuje nič tomu, žeby v blízkej budúcnosti mal prísť zvrät, ktorý zmení politický stav v Bielorusku. Bielorusi rovnako po vzore *homo sovietica* vykázali absolútnu odovzdanosť, benevolentnosť a apatiu voči výsledkom volieb. Aj preto by sme presne po vzore Miloszovej (1997) teórie *homo sovieticus* v Bielorusku vyzorovali jeho tri poddruhy voliča – prvý, ktorý aktívne podporuje režim, je voči nemu poslušný, lojálny a akceptuje silu režimu, druhý, ktorý vnútorne nesúhlasí s režimom, avšak sa kvôli vyvíjanému vysokému tlaku, teroru a donucovaniu musel tento jednotlivec prispôbiť a tretí volič, ktorý je charakteristický nedostatkom spoločenského záujmu a zodpovednosti, sobrovsťou dávkou pasivity, apatie a individuálnom zmysle bezvýznamnosti voči politickej sfére.

Ďalší dôležitý rys, ktorý majú *homo sovieticus* a bieloruský občan (pasívny, odovzdaný volič A. Lukašenka) spoločné, je nedostatok vedomostí o vonkajšom svete, ktorý je vytvorený reštriktívnym rámcom vlády, sťažiením cestovania na Západ a vysokým stupňom cenzúry informácií a médií. Podľa agentúry Reporters Without Borders sa Bielorusko v rebríčku slobody médií a tlače aktuálne nachádza zo 180 sledovaných krajín až na 157. mieste (Reporters Without Borders, 2016) a podľa indexov agentúry Freedom House⁷ je Bielorusko dlhodobo krajinou s veľmi malým stupňom politických práv a osobných slobôd, čo z neho robí „neslobodnú krajinu“ (Freedom House, 2016)⁸.

⁷ Medzi sledované ukazovatele agentúry Freedom House patria: volebný proces, politický pluralizmus a participácia, fungovanie vlády, sloboda prejavu a viery, asociačné a organizačné práva, vymožitelnosť práva, osobné slobody a individuálne práva.

⁸ Podobne je na tom aj Rusko, ktoré sa podľa indexu demokracie za rok 2015 nachádzalo až na 132. mieste a zaradilo sa tak medzi krajiny ako napr. Egypt, Guinea, Čína, či Kuba (The Economist Intelligence Unit, 2016).

Dôležitým faktorom v určení národnej identifikácie je náboženstvo. Bielorusko má dlhú a veľmi bohatú náboženskú históriu. Kresťanstvo bolo na území Bieloruska prijaté v 10. storočí a na rozdiel od Ruska, Ukrajiny, či Poľska tu bola značná náboženská diverzita. Územím prebieha hranica medzi ortodoxnou a katolíckou cirkvou. „Zlatá éra“ Bieloruska zo 16. storočia je úzko spojená s luteránskou cirkvou a jej príchodom na toto územie. Okrem kresťanov sa na bieloruskom teritóriu nachádzalo i početné moslimské a židovské obyvateľstvo⁹. Táto náboženská diverzita však bola „zmazaná“ riadeným štátnym ateizmom, teda oficiálnou politikou antiklerikanizmu z dôb Sovietskeho zväzu po vzore marxisticko-leninských teórií. Napriek prelomu, ktorý nastal po rozpade Sovietskeho zväzu, dlhšej a pestrejšej náboženskej tradícii a trendu návratu náboženského sveta do života postsovietskej spoločnosti, je Bielorusko krajinou, kde dnes žije vyše 40 % ateistov (Department of Information of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Belarus, 2011). Cirkev sa do života Bielorusov pretláča len veľmi pomaly oproti ostatným postsovietskym krajinám a aj tak je do značnej miery ovplyvňovaná štátom. Samotný Lukašenko sám seba označuje za „ortodoxného ateistu“, čím chce „zamedziť národnostnú a religióznu neznášanlivosť“ a zaručiť „mier a stabilitu“ v Bielorusku (Yanenko, 2013).

Apatia, ľahostajnosť, nečinnosť a nemohúcnosť voči výkonu vlády sú nielen spoločné atribúty *homo sovietica*, ale aj väčšiny obyvateľstva dnešného Bieloruska. Súčasné vývojové trendy v krajine však naznačujú, že tento status quo by sa mohol zmeniť. Podľa prieskumu bieloruskej agentúry ISEPS, je možné rozdeliť bieloruskú spoločnosť na dve skupiny – prozápadnú (ЗАПАДНИКИ - „*Zapadniki*“) a provýchodnú (ВОСТОЧНИКИ - „*Vostočniki*“). Kde 42,1 % opýtaných je za hlbšiu integráciu s Ruskom a až 42,3 % je za integráciu s európskymi štruktúrami. Prieskum, ktorý prebehol ešte v roku 2010 vyznačoval, že oproti prieskumu z roku 2004 sa počet priaznivcov vstupu do EÚ zvýšil o štvrtinu (33,7 % v roku 2004), zatiaľ čo počet stúpencov zjednotenia sa s Ruskom klesol o 14,6 % (Svobodnie Novosti Pljus, 2010).

Geopolitické naratívy v Ruskej federácii vo vzťahu k Bielorusku

Nesmieme však zabúdať ani na naratívy a prevládajúce názory na spojenectvo a spoluprácu s Bieloruskom, ktoré sú v Ruskej federácii. Podrobnú štúdiu na túto tému vypracoval Ian Klinke v práci *Geopolitical narratives on Belarus in Contemporary Russia* (2008). Ten vyčleňuje tri hlavné línie – bratstvo (*fraternity*), parazitizmus (*parasitism*) a paternalizmus (*paternalism*). Tieto tri línie

⁹ Podiel Židov ostal natoľko vysoký, že po vzniku BSSR sa jedným z úradných jazykov vedľa ruštiny, bieloruštiny a poľštiny stal aj jidiš. A známe heslo „*Proletári všetkých krajín, spojte sa!*“ sa v tomto jazyku písanom hebrejským písmom dostalo i na stuhu bieloruského sovietskeho znaku v medzivojnovom období.

sa navzájom prelínajú a ani jedna z nich nie je prevládajúca, resp. prevládajúce názory sa striedajú v závislosti od aktuálnych spoločných politických vzťahov. Prvý naratív, tzv. „bratský“, vznikol krátko po zániku Sovietskeho zväzu a často bol označovaný za hlavnú silu politickej, ekonomickej a vojenskej integrácie dvoch štátov. Bielorusko prezentoval ako „bratský národ“ a partnera na rovnakej úrovni, Úniu zjednoteného Ruska a Bieloruska považuje za úspešný projekt, ktorý by mal nadviazať na Sovietsky zväz, politicky aj ekonomicky podporuje súčasný bieloruský režim. Tento naratív, ktorý bol namiesto hlavne po užšej spolupráci Alexandra Lukašenka s Borisom Jeľcinom, bol odsunutý na vedľajšiu koľaj po nástupe Vladimíra Putina na čelo štátu. Aj keď je jasné, že zo všetkých štátov bývalého Sovietskeho zväzu má Rusko najbližšie k Bielorusku, „bratský naratív“ hovoriaci o spojení týchto dvoch štátov do jedného štátu založenom na rovnosti je v súčasnosti realite veľmi vzdialený¹⁰.

Druhý naratív parazitizmu je úplne opačný, ako naratív bratstva. Tento naratív odsúdil reintegráciu Ruska a Bieloruska a poukazuje skôr na potrebu samostatnej ekonomickej, či hospodárskej politiky. Bielorusko vykresľuje ako parazita na ruskej ekonomike, zdôrazňuje, že Bielorusko je suverénny štát a pre Rusko je iba bremenom. Tým pádom by malo Bielorusko predstavovať pre Rusko iba obchodného partnera a ďalšia užšia spolupráca (napr. vojenská) by mala byť zastavená. Na rozdiel od „bratského naratívu“ považujú sovietskú minulosť za fiasko, usiluje o budúcnosť dvoch suverénnych, na sebe nezávislých štátoch a podporuje prerušenie dotácií, ktoré do Bieloruska prúdia z ruskej strany.

Posledný naratív paternalizmu bol postavený na geopolitickom scenári pokračujúceho konfliktu medzi Východom a Západom, kde Bielorusko zohráva dôležitú úlohu nárazníkovej zóny medzi Ruskom a členskými krajinami paktu NATO. Tento naratív reprezentuje Bielorusko ako slabú krajinu, ktorá potrebuje ochranu, a tak vzťah medzi ním a Ruskom by sa dal nazvať ako rodičovský. Odmietla ideu inštitucionálnej rovnosti Ruska a Bieloruska v spoločnej únii, avšak na druhej strane prijíma ideu začlenenia Bieloruska do Ruskej federácie. Naratív paternalizmu idealizuje sovietskú minulosť, podporuje imperiálnu a vedúcu budúcnosť Ruska, a takisto obhajuje rozpustenie bieloruskej suverenity (Klinke, 2008).

Súčasný vzťahy medzi Ruskom a Bieloruskom dávajú tušiť, že naratív fraternalizmu je nenávratne preč, zatiaľ čo naratív paternalizmu je z týchto troch najvýraznejší a zdá sa, že pokiaľ bude v Rusku pri moci Vladimir Putin, tak tento stav zostane aj naďalej.

¹⁰ Vytvorenie spoločného štátu bola Lukašenkova idea, ktorú mal veľmi dobre premyslenú. Navrhoval, aby sa v čele Štátu suverénnych republik striedali ruský a bieloruský prezident. Prvý mal byť Jeľcin a po ňom Lukašenko. Pri Lukašenkových ambíciách a zlom zdravotnom stave Jeľcina sa dá predpokladať, že bieloruský prezident usiloval o zjednotenie oboch štátov pod svojím vedením, a to najmä využitím nostalgie za sovietskym obdobím. Z tohto pohľadu možno vysvetliť i jeho snahu presadzovať ruštinu na úkor bieluštiny.

Záver

Hlavným cieľom práce bolo zistiť či sa fenomén *homo sovieticus* ešte stále vyskytuje v postsovietskej spoločnosti resp. konkrétne v Bielorusku. Otázka smerovania národnej identifikácie Bielorusov sa v súvislosti s aktuálnymi udalosťami na Ukrajine nikdy nezdaľa byť taká naliehavá ako práve dnes. Napriek dlhej spoločnej a mnohými udalosťami previazanej histórii Ukrajincov a Bielorusov vidíme medzi týmito dvoma národmi zásadný rozdiel. A to ten, že zatiaľ čo Ukrajinci sú ochotní za samostatnosť, slobodu a proeurópske smerovanie uskutočniť v priebehu pár rokov dve revolúcie (Oranžová revolúcia – 2004 a Euromajdan – 2013/2014) s konkrétnymi výsledkami, v Bielorusku je možnosť prípadnej revolúcie „zdola“ takmer nemožná (aj keď sa tu v roku 2006 uskutočnila tzv. džínsová revolúcia a v roku 2010 protivládne protesty, ktoré však boli už v zárodku zlikvidované vládou). Tento stav nie je následkom iba boja vlády proti médiám, mimovládnym organizáciám a politickým stranám, či nekoordinovanosťou a roztrieštenosťou opozície, ale najmä vštepenými charakterovými vlastnosťami Bielorusov, ktoré do veľkej miery kopírujú vlastnosti umelo vyšľachteného človeka – *homo sovietica*. Hlavnými spoločnými rysmi *homo sovietica* a väčšiny Bielorusov sú: obmedzená schopnosť kontrovať vláde a jej rozhodnutiam, glorifikovanie sovietskej minulosti, potreba silného vodcu, obmedzená schopnosť slobodnej voľby a slobodného uvažovania, prehnaný rešpekt pred autoritou, spolitizovanie nielen náboženských, ale aj všetkých svetských odvetví spoločenského života, či jednoduché prijatie a benevolencia voči nastavenej štátnej ideológii a propagande.

Záverom je nutné však doplniť, že Zinovievov koncept *homo sovieticus* nie je rozvinutý u všetkých Bielorusov a značná časť obyvateľstva naopak nesúhlasí s režimom, začo musí často čeliť represiiam zo strany štátu. Priestor na sebarealizáciu a otvorené myšlienky hľadájú Bielorusi najmä v blízkom zahraničí, ako napr. Poľsku, alebo Litve, ale aj vo Veľkej Británii, či USA. Aj keď Svetlana Aleksijevičová vo svojej nobelovej Dobe z druhej ruky (2015) tvrdí, že koncept *homo sovieticus* zažíva v postsovietskych krajinách (a zvlášť Bielorusku a Rusku) akúsi renesanciu, táto mentalita by mala byť skôr na ústupe. Pravdou však ostáva, že definitívne vyhynutie tohto druhu zatiaľ nehrozí a jeho odtlačky budú vryté do kmeňa ľudskej civilizácie už navždy.

Podakovanie

Príspevok bol spracovaný ako súčasť grantového projektu projekt IGA Ostravské univerzity "Národní identita a budování státnosti v postsovětském regionu Východního partnerství (SGS11/PřF/2015).

Literatúra

- ALEXIJEVIČOVÁ, S. 2015. *Doba z druhej ruky – Konec rudého človeka*. Příbram : Pistorius & Olšanská, s. 9-10. ISBN 978-80-87855-16-4.
- BEKUS, N. 2010. *Struggle over Identity: The Official and the Alternative „Belarusianness“*. Budapest : Central European University Press, s. 312.
- BERGMAN, M. 2014. *The Darwin Effect. It's influence on Nazism, Eugenics, Racism, Communism, Capitalism and Sexism*. Green Forest : New Leaf Publishing Group, s. 360.
- BOHDAN, S. 2014. *Will Nuclear Weapons Return To Belarus?* [online]. [cit. 2016-06-15]. Dostupné na internete: <<http://belarusdigest.com/story/will-nuclear-weapons-return-belarus-17389>>
- DEPARTMENT OF INFORMATION OF THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF BELARUS. 2011. *Religion and denominations in the Republic of Belarus* [online]. [cit. 2016-06-28]. Dostupné na internete: <http://www.mfa.gov.by/upload/pdf/religion_eng.pdf>
- DYNKO, A. 2014. *Shocking! Belarusian President Speaks Belarusian*. [online]. Radio Free Europe, Radio Liberty, [cit. 2016-11-16]. Dostupné na internete: <<http://www.rferl.org/a/shocking-belarusian-president-speaks-belarusian-lukashenka/25443432.html>>
- FEDUTA, A. 1999. *Boľšaja žartva: politbjuro. Zavchoz respubliky*. [online]. [cit. 2016-06-28]. Dostupné na internete: <http://web.archive.org/web/20071012142725/http://bdg.press.net.by/1999/1999_08_02.619/tit1.shtml>
- FREEDOM HOUSE. 2016. *Freedom in the World – Belarus*. [online]. [cit. 2013-06-27]. Dostupné na internete: <<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2015/belarus>>
- KAZAKIEVIČ, A. 2011. Concepts (Ideas) of the Belarusian Nation Since Gaining Independence (1990-2009). In *Belarusian Political Science Review*. ISSN 2029-8676, 2011, vol.1, pp. 47-68.
- KIRKWOOD, M. 1993. *Alexander Zinoviev: An Introduction to His Work*. London: The Macmillan Press, 1993. ISBN 978-1-349-12485-5.
- KLINKE, I. 2008. Geopolitical Narratives on Belarus in Contemporary Russia. In *New Perspectives*. ISSN 1210-762X, 2008, vol. 16, no.1, pp. 109-131.
- KOROSTELEVA, E. – LAWSON, C. – MARSH, R. 2003. *Contemporary Belarus: Between democracy and dictatorship*. New York: Routledge Curzon, ISBN 0-203-27535-7.
- KORT, M. G. 1997. *The Handbook of the former Soviet Union*. Brookfield: The Millbrook Press, 1997. ISBN 0-7613-0016-3.
- KORZH, Y. 2014. *Homo Sovieticus or Omnipotent Russians*. Raleigh: LuLu Press, 2014. ISBN 978-1-312-18773-3.
- MARODY, M. 2010. Homo Sovieticus and the Change of Values. The Case of Poland. In Best, H., Wenninger, A. (eds.): *Landmark 1989. Central and*

- Eastern European Societies Twenty Years After the System Change*. Berlin: LIT Verlag, pp. 80-90. ISBN 978-3-643-10449-6.
- MARPLES, D. 1999. *Belarus – A Denationalized Nation*. London: Routledge, ISBN 90-5702-342-3.
- MARUŠIAK, J. 2014. Perestrojka, hospodársky kolaps a rast nacionalizmov v 80. a 90. rokoch. In *Historická Revue*. ISSN 1335-6550, 2014, roč. 25, č. 2, s. 18-25.
- MIŁOSZ, CZ. 1997. *The Captive Mind*. London: Penguin Books Limited, p. 251. ISBN 978-0-4018-927-8.
- O'BOYLE, E. J. 2013. *Personalist Economics: Moral Convictions, Economic Realities, and Social Action*. New York: Springer Science + Business Media, LLC, p. 230. ISBN 978-1-4419-5036-9.
- PARKER, S. 2007. *The Last Soviet Republic: Alexander Lukashenko's Belarus*. Bloomington: Trafford Publishing, p. 250. ISBN 978-1-4251-3527-0.
- REPORTERS WITHOUT BORDERS. [online]. [cit. 2016-06-27]. Dostupné na internete: <<https://rsf.org/en/belarus>>
- RUSE, M. 2011. *Filosofické aspekty Darwinových myšlenek*. Praha: Nakladatelství Academia, s. 408. ISBN 978-80-200-1901-1.
- SMOK, V. 2013. *Belarusian Identity: the Impact of Lukashenka's Rule*. [online]. [cit. 2016-06-24]. Dostupné na internete: <<http://belarusdigest.com/papers/belarusianidentity.pdf>>
- SVOBODNIE NOVOSTI PLJUS. 2010. „Vostočniki“ i „Zapadniki“. [online]. [cit. 2017-01-05]. Dostupné na internete: <http://www.sn-plus.com/socium/533-qq-qq.html>
- THE ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT. 2016. *Democracy Index 2015. Democracy in an age of anxiety*. [online]. [cit. 2016-12-23]. Dostupné na internete: [bhttp://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf](http://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf)
- TISCHNER, J. 2005. *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*. Krakow: Wydawnictwo Znak, s. 296. ISBN 832-4005-88-9.
- TYSZKA, K. 2009. „Homo Sovieticus“ Two Decades Later. In *Polish Sociological Review*. ISSN 1231-1413, 2009, vol. 4, no. 168, pp. 507-522.
- USOV, P. 2008. The Neo-authoritarian Regime in the Republic of Belarus. In *Lithuanian Foreign Policy Review*. no. 21, pp. 86-110.
- WORLD NUCLEAR ASSOCIATION. 2016. *Chernobyl Accident 1986*. [online]. [cit. 2016-05-23]. Dostupné na internete: <<http://world-nuclear.org/information-library/safety-and-security/safety-of-plants/chernobyl-accident.aspx>>
- YANENKA, Z. 2013. *Religion in Belarus: no conscience, no freedom*. [online]. [cit. 2016-06-28]. Dostupné na internete: <<https://www.indexoncensorship.org/2013/03/religion-in-belarus-no-conscience-no-freedom/>> cit.: 28.6.2016

HOMO SOVIETICUS – STILL ALIVE HUMAN SPECIES

Summary

At present, more and more often we meet, whether in the media or in a public inquiries with the views doubt the correctness of the demise of the Soviet Union and its associated regime and communist ideology. Nostalgia for the Soviet Union is particularly evident in the post-Soviet countries where authoritarian regimes have succeeded. These states shall seek to greater integration with Russia. A good example of such a country is Belarus. The question arises why there are large differences in the formation of national identity among Belarusians and Ukrainians. While Ukrainians were able to take place within a decade two revolutions, Belarusians remains in revolt against the authoritarian regime passive and submissive. One of the reasons is, that in Belarus are best conditions for artificial project to establish a Soviet man - homo sovieticus. With this term first came Russian sociologist dissident and writer Alexander Zinoviev in 1970, but his publication „Homo sovieticus" was published only in 1982. The term is associated with the identification of the population of the former Soviet communist system, which has developed a specific system of attitudes, views and perceptions not only of the state but also of the world and especially of yourself. Because of dissatisfaction of the great expectations of capitalism and of the model of democracy, many countries returned to the old communist principles, which they prefer, but they doesn't note, that this state is unsustainable.

On the social level, homo sovieticus mentality manifests itself in three dimensions. The first is a high level of culture of obedience, loyalty and acceptance of the government. This attitude creates doubts in the individuals own views and support collectivism, common thought, or common sense. The second dimension of the individual, although intrinsically opposed to the regime, but because of the pressure exerted by the high terror and coercion is adapted. He was often forced not only before the public, but also before their loved ones to pretend allegiance before the fear of their own persecution. The third dimension is reflected in the cultural cynicism, which is intended in terms of passivity, apathy and an individual sense of irrelevance to the political sphere. Finally, this cynicism results in absolute obedience to the regime.

In Belarus, the concept of homo sovieticus manifests itself in a lack of knowledge about the outside world, which is created by the restrictive framework of the government, making it more difficult to travel to the West and a high level of information and media censorship. Raised state ideology of Lukashenko is in many ways the key to the national identity of Belarusians, which is based on a policy narrative „Slavic unity", oriented to Russia and stressing the Soviet past as the foundation of Belarusian national identity. At the forefront here emerges the promotion of the Russian language, which is the cornerstone of the cultural

continuity of Soviet policy. Sovietization and the Soviet past in Belarus are perceived not only as a standard, but the value that must be preserved.

Mgr. Ján Filákovský

Prof. RNDr. Vladimír Baar, CSc.

Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje

Přírodovědecká fakulta

Ostravská univerzita

Chittussiho 10, 710 00 Ostrava – Slezská Ostrava, Česká republika

E-mail: jan.filakovsky@osu.cz, vladimir.baar@osu.cz